

Az Oszmán Birodalom Magyarországon

A magyar történelem egyik legkomolyabb traumáját az oszmán hódítás jelentette. A honfoglalás óta tartó, bő hatszáz éves, többé-kevésbé egyenletesnek mondható fejlődés íve megtört, az ország új pályára állt. A legnagyobb problémát talán az állandó háborús helyzet, a létbizonytalanság és az anyagi keretek szétesése jelentette, s mindezek olyan károkat okoztak, amelyeket a későbbiekben nem lehetett teljesen kijavítani, meg nem történné tenni. A következőkben azt tekintjük át nagy vonalakban, hogy mit kerestek az oszmánok Magyarországon, hogyan szervezték meg a hódításaikat, hogyan rendezkedtek be a magyar területeken.

Török, oszmán, oszmán-török, ottomán

A hódítók megnevezésére számos kifejezés létezik. Érdeemes tudatosítanunk, hogy ezek nem egyenértékűek, és némiképp más a jelentéstartalmuk is.

Az általunk törököknek nevezett hódítók az Oszmán ház országának tekintették az államukat, és ezzel a dinasztiát jelölték meg a legfontosabb identitási pontnak, illetve összetartó erőnek (hasonlóan például a Habsburg Birodalom kifejezéshez). Ebből követke-

zett az általánosan használatos oszmán jelző, amit a magunk részéről a leginkább helyesnek tekintünk. Az oszmán másféle – arabos – kiejtéséből származott a Nyugat-Európában használatos *ottoman* szó, amely azután a magyarban ottománként honosodott meg. Használata ma inkább archaizmus, és mivel az eredeti török alak, az oszmán is rendelkezésünkre áll, feleslegesnek tekinthető.

Mindezzel szemben a régi magyar nyelv egyértelműen töröknek tekintette a betolakodókat, függetlenül azok etnikai helyzetétől. Ennek oka a régi, a 14. század derekától kezdődő kapcsolatokban keresendő, amikor az oszmánok még valóban elsősorban török etnikumúak voltak. A magyar nyelvhasználatban azután a szó politikai tartalmat nyert, miközben etnikai árnyalatát elveszítette. (Így történhetett meg az, hogy Zrínyi egy levelében „horvát török uraimék”-ről beszélt, amellyel azt kívánta kifejezni, hogy az illetők az Oszmán Birodalom alattvalói, etnikailag azonban horvátok voltak.) Ebben az értelemben a hódoltság egyértelműen „Törökország”-nak számított, a 16–17. században a magyar nyelv lényegében nem használta az oszmán kifejezést a hódítókra.

A helyzet a 19. században két okból kifolyólag még bonyolultabbá vált. Egyfelől a turkológia fejlődése révén világossá vált, hogy Ázsiában számos nép beszél török nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet, ezért általában őket is töröknek – esetleg törökséginek – kezdték nevezni. Másrészt a nemzeti gondolat az Oszmán Birodalmat is elérte, amelyen belül utolsóként – a 19. század utolsó évtizedeiben – a török nemzeti ébredésre is sor került: az ország lakóinak egy része immár

törökként és nem oszmánként határozta meg magát. Azaz a török szó egyszerre nyert egy tágabb (törökség) és egy szűkebb (anatóliai/balkáni török etnikumú személy) értelmet. A nyugat-európai tudományosság minderre három szót kezdett használni: a török nyelvű népekre például az angolban általánosságban a Turkic, a törökországi török etnikumra a Turkish, a birodalomra pedig az Ottoman jelzőket. A magyarban ez a különbségtétel nem született meg: a török nyelvű népeket és Törökország lakosságát egyként töröknek nevezzük, és általában e szót használjuk az Oszmán Birodalommal kapcsolatos jelenségekre is. Ez utóbbi esetben érdemes előnyben részesítenünk az egyébként létező és pontos oszmán kifejezést, jóllehet nyelvünk konzervativizmusa erre nem mindig ad lehetőséget. (Például egyértelműen török pasákról és bégekről beszélünk, ugyanezen összetételek az oszmánnal nagyon furcsán hatnának.)

Az oszmánok felemelkedése

Török nyelvű népek régóta áramlottak Belső- és Közép-Ázsiából nyugat felé: egyes csoportjaik Kelet-Európát vették célba, mások viszont délebbi vándorlási útvonalat választottak. Így tettek a nyelvileg a törökség oguz ágához tartozó türkmének is. A szeldzsuk Alparszlán szultán 1071-ben Manzikertnél megverte Rómanosz Diogenész bizánci császárt, ezzel megnyílt az út Anatólia felé, ahová évszázadokon keresztül áramlottak be a türkmén törzsek. (A folyamatos bevándorlást majd csak a Szafavida-oszmán ellentét

fogja megakasztani, valamikor a 15–16. század fordulóján.) A szeldzsuk vezérek az iszlám bajnokaiként egyre jobban visszaszorították a Bizánci Birodalmat, s Anatólia jelentős része a kezükbe került. Hatalmukat csak egy újabb keletről jövő támadási hullám, a mongoloké törte meg. A szeldzsuk állam előbb mongol vazallus lett, majd kisebb bégségekre – fejedelemségekre – hullott szét, amelyek fokozatosan függetlenedtek a mongoloktól is, és önálló utakra tértek.

A mongol hódítás újabb türkmén hullámokat lökött Anatóliába. Az egyik újonnan jött nemzetség a nyugati határszélen telepedett meg, és senki sem gondolta, hogy komoly szerepe lesz a kibontakozásban. A dinasztiaalapítót, a Kaji törzsbe tartozó Oszmánt a még éppen regnáló szeldzsuk uralkodó nevezte ki a nyugati végek egy kisebb területének vezetőjévé, azzal, hogy kedvére hadakozhat Bizánc ellen. Oszmán és utódai így is tettek, sorra foglalták el a görög erődöket, és mint hatékony, bármikor felfogadható zsoldosok sikeresen avatkoztak bele a bizánci előkelők egymás elleni harcaiba. Szöjüti központjukat hamarosan a sokkal jelentősebb és gazdagabb Burszába tették át (1326), majd Gallipolinál átkelve az európai oldalra is megvetették a lábukat. A következő nagy lépés Drinápoly – Edirne – megszerzése volt 1360 körül, Oszmán utódai a továbbiakban már innen irányították egyre terebélyesedő országukat. Ezzel gyors európai hódítás vette kezdetét: a leendő Oszmán Birodalom magja Európában volt. A viharos előretörés 30 évvel később már a magyar határokat is elérte, az ország déli területeinek török betörésektől kellett szenvednie. A veszélyt érzelve Zsigmond király és császár keresztes hadjáratot

szervezett, seregei azonban 1396-ban Nikápolynál vereséget szenvedtek. Közben az oszmánok kelet felé is hadakoztak, és sorra foglalták el a szomszédos fejedelemségeket Anatóliában. A sikertörténetnek Timur Lenk csapatai vetettek véget: 1402-ben Ankara mellett megverték I. Bajezid szultán seregeit, magát az uralkodót pedig állítólag ketrecben hurcolták végig Timur országán. Oszmán utódai azonban nem törtek meg, igaz, ötven év kellett a csapás kiheveréséhez. Utána azonban újult erővel kezdtek neki a hódításoknak, első lépésben rögtön a régi nagy ellenfélnek, Bizáncnak rontottak neki, és 1453-ban bevették magát Konstantinápolyt is. Ez idő tájt lényegében minden lehetséges irányban terjeszkedni kezdtek. Északnyugat felé Szerbiát és Boszniát kebelezték be, jóllehet kemény ellenállásba ütköztek, amelyet elsősorban a Magyar Királyság szervezett. Nem csoda, hogy megpróbálkoztak – sikertelenül – a magyar védelem kulcsának, Nándorfehérvárnak a bevételével is (1456). Északkeleten 1463–1479 között a Fekete-tenger térségében hódítottak, s 1475-ben vazallitásba kényszerítették a dzsinigiszida utódállamnak számító Krími Kánságot is. Kézre kerítették továbbá Akkermant és Kiliát, ezzel ellenőrzés alá vonták a Dnyeszter torkolatát, és már Lengyelországot fenyegették. Mindeközben keleten is sikeresen nyomultak előre: 1468-ban meghódították a karamáni fejedelemséget, Közép-Anatólia legjelentősebb államalakulatát.

A 16. század elején újabb nagy hódítási hullám indult. I. Szelim leszámolt a tulajdonképpen rokon, türkménekre építő Szafavidákkal, ezzel biztosította birodalma északkeleti területeit. Ezek után a másik

nagy ellenfél, a mamelukok ellen fordult. Ők egyiptomi központjukból uralták a Közel-Keletet, és a kor legjobb harcosainak hírében álltak. Szelim azonban több csatában megverte őket, s gyors ütemben meghódította Délkelet-Anatóliát és Szíriát (1516), majd csapatai hamarosan Kairóba is bevonultak (1517). A mameluk fővárossal együtt a hozzá tartozó arab területek is oszmán kézbe kerültek a szent városokkal, Mekkával és Medinával egyetemben. Ezek birtokában Szelim az iszlám világ kalifájává kiáltotta ki magát (a címet a szultánok 1923-ig viselték), s így az iszlám világ legmagasabb vallási méltóságát is megszerezte. Ilyen előzmények után került trónra 1520-ban Szelim fia, az ambiciózus Szulejmán, aki apja keleti hódításai után ismét nyugat felé fordult.

A magyarországi hódítás menete

Fel kell tennünk azonban a kérdést: miért is kellett az oszmánoknak állandóan háborúzniuk? Érdekes, hogy amíg a birodalom intenzíven hódít, addig „minden rendben van”, s aranykorról vagy virágzásról szokás beszélni, amikor viszont a területi gyarapodás elakad, akkor máris a válságjelenségek kerülnek túlsúlyba. Többféle magyarázat felmerült, például az, hogy a birodalom felépítése okán „hódításra volt ítélve”, a társadalmi egyensúlyba be volt kalkulálva a „zsákmány”, ennek elmaradása szükségszerűen az egyensúly elvesztéséhez vezetett. Másrészt a hódítás a belső társadalmi békének is jót tett: a hadsereget és annak vezetőit lekötötte a küzdelem, így nem az egymás elleni

intrikákkal voltak elfoglalva, a vezetés pedig elérte, hogy a társadalom többi része is magáénak érezze a szent háborút, s ha formálisan is, de részt vegyen benne. Az állandó küzdelem egyúttal számos veszteséggel is járt, amely a hatalmi elit gyorsabb cserélődéséhez vezetett. Ne felejtsük el azt sem, hogy az oszmán hódításokkal gyakran az iszlám által uralt terület vált nagyobbá, az iszlám világ terjeszkedett, s ez mind a birodalmi ideológia, mind az egyes emberek szintjén komolyan esett latba. Úgy tűnik, mintha a békére nem is lett volna terv: a hódítások lezárultával láthatóan óriási problémákat okozott az állam gazdaságának és belső békéjének a fenntartása.

De miért éppen Magyarország lett a célpont? Sokféle válasz született, különféle szempontból vizsgálva az eseményeket. Egyfelől a következő évtizedekben az oszmánok minden lehetséges irányban igyekeztek kitolni határaikat és befolyási övezetüket, s miért éppen Magyarország maradt volna ki? Másfelől egy sűrűn lakott, gazdag területet vettek célba, és a zsákmány mennyisége korántsem volt elhanyagolható szempont. Harmadrészt délen és keleten főleg muszlimok éltek, az ellenük viselt háborúkat egyre nehezebb volt megmagyarázni, míg a „magyar hitetlenek” elleni harc nagyon jól beleillett az iszlám világ kalifájává vált oszmán szultánok világképébe. Végül pedig Konstantinápoly elfoglalása után az oszmán szultánok Bizánc, és így a Római Birodalom örököseinek tekintették magukat, és politikai programjukhoz tartozott a nyugati „örökség” megszerzése. Róma felé pedig Budán és Bécsen keresztül vezetett az út. Szulejmán apja, Szelim szultán keleten hadakozott, és

hatalmas sikerei ellenére is egyre többen voltak elégedetlenek politikájával és módszereivel. Szulejmán az irányváltással talán erre is utalt: más utakat kívánt járni, mint az apja. S végezetül említsünk egy érzelmi motívációt is: a magyarok számos nehéz percet okoztak az oszmán uralkodóknak, Hunyadi János neve félelmetesen csengett a körökben, a Bizáncot meghódító Mehmed szultán nándorfehérvári veresége pedig megalázónak számított. A tekintélyen esett csorbát pedig ki kellett köszörülni. A Magyarország elleni támadást alátámasztó érvekben tehát nem volt hiány.

Szintén gyakori kérdés, hogy a Magyar Királyságnak hatékonyabb vezetés, erősebb gazdaság mellett lett volna-e esélye ellenállni az oszmán nyomásnak. Ma úgy látjuk, hogy nem. Az Oszmán Birodalom lakosságszámát vagy jövedelmeit tekintve messze Magyarország felett állt, ráadásul az oszmán hadak évtizedek óta állandóan harcban álltak, nagyon komoly háborúkat vívtak: a harcedzett csapatokat sokat próbált vezetők irányították, ami a magyarokra nem volt igaz. Összességében egy komoly, Európa nagyobb részére kiterjedő összefogásnak lehetett volna esélye Szulejmán szultánnal szembeállni, amelynek ráadásul huzamosabb ideig fenn kellett volna állnia: erre a korszakban nem sok lehetőség adódott. A mohácsi síkon így is a korabeli Európa egyik legnagyobb hadserege nézett farkasszemet a törökökkel, és bár győzni nem tudott, az oszmán történelem egyik legkeményebb csatájára kényszerítette a hódítókat. Mindez a magyar és a közép-európai helytállás komolyságára hívja fel a figyelmet.

1521-ben a fiatal Szulejmán szultán Nándorfehérvár bevételével áttörte a magyar végvárrendszert, s ha

ekkor még nem is szakított ki jelentősebb területeket a Magyar Királyság testéből, a déli határzónát folyamatos nyomás alatt tartotta. 1526-ban azután a mohácsi mezőn földre taposta a korszak egyik legnagyobb keresztény hadseregét, majd Budát is bevette. Hamarosan ugyan hazavonult, de szilárd hídfőállásokat épített ki, például a Szerémség megszerzésével, Jajca elfoglalásával. Két újabb, Bécs ellen irányuló támadás következett (1529, 1532), de ezek sem vezettek komolyabb területi hódításokhoz: a szultán abban bízott, hogy az időközben vazallusává vált Szapolyai (I.) János király révén kézben tarthatja az országot. A fordulat János halála után az 1540-es évek elején következett be: Szulejmán az ország tényleges meghódítása mellett döntött. 1541-ben megszállta Budát, ami azonban nem vezetett összeomláshoz: minden talpalatnyi földért keményen meg kellett harcolni, s így a tényleges területi hódítás hosszú és lassú folyamattá változott. Ennek dinamikáját a továbbiakban jól láthatóan a természetföldrajzi tényezők határozták meg.

A Buda ellen indított – de Pest alatt megfeneklett – 1542. évi keresztény támadás megmutatta, hogy a tartomány és hátország nélküli Buda mennyire sebezhető. Erre válaszolt az 1543. évi szultáni hadjárat, amelynek fő célja egyrészt a dunai hadiút biztosítása – azaz a birodalmi területek és Buda között egy folyosó kiépítése –, másrészt pedig egy Buda körüli védőövezet kialakítása volt. Ez utóbbit Esztergom és Fehérvár bevétele biztosította, a Dél-Dunántúlnak viszont egyelőre csak a délkeleti szöglete – Pécs és Siklós – került török kézre. A szultáni hadjáratok által felpuhított területen azután a helyi erők részvételével, többnyire

a budai pasa vezetésével folytatódott a hódítás és az összefüggő terület kialakítása. 1544-ben a Dunakanyart biztosították Vác, Visegrád és Nógrád bevételeivel. 1545-ben pedig az északi és a déli területmag közötti rést „tömték” be: elfoglalták a tolnai várakat, Ozorát, Simontornyát, Tamásit. Így létrejött egy valós, várak által határolt terület, amely persze még mindig nagyon nehezen volt védhető: a kiutat a hódítás folytatása jelentette. A Dél-Dunántúlt a Mecsek osztotta két részre, a hegységtől délre és attól északra kissé másképpen alakultak az események. Míg a Balatontól délre viszonylag egyenletesen haladt előre a hódítás Simontornya majd Koppány centrummal, délen Pécs és Szigetvár bő két évtizedes párbajt vívott egymással, amelyet azután csak egy újabb szultáni hadjárat tudott dűlőre vinni 1566-ban. Szigetvár bevétele után az „északi” és a „déli” csapásirány találkozott, s egyaránt Kanizsa ellen irányult. A Kis-Balaton mocsárvilága, a Rinya és a Dráva azonban valamelyest megakasztotta a menetelést: a természeti akadályokra épülő, tudatosan felépített védekezés lelassította a területi terjeszkedést. Továbblépést török szempontból csak Kanizsa bevétele (1600) hozott, amely után lényegében a teljes Nyugat-Dunántúl veszélyeztetett területté vált. Ugyanakkor a törökök innen már nem tudtak továbblépni: Kanizsától nyugatra már nem álltak török várak.

Az Észak-Dunántúlon, a Balaton és a Duna között más volt a helyzet. Ott tulajdonképpen a hódítás 1543 után kifulladásig tartott. Oszmán szempontból az volt a kérdés, hogy a Kisalföldön meg tudják-e vetni a lábukat, ez azonban tartósan sohasem sikerült. A harc többnyi-

re a kijárókért folyt: Tata, Veszprém, Vitány, Gesztes, Csókakő számos alkalommal cserélt gazdát. Az áttörés csak egy rövid időre sikerült, amikor Szinán pasa nagyvezír 1594-ben bevette Győrt, Pápát, Palotát, és ezzel uralma alá vonta a térséget, 1598-ban azonban minden visszaállt az eredeti helyzetbe. Mindezen az sem változtatott, hogy 1664-ben a törökök újra bevették Palotát: ez éppúgy csak az alföldi peremzóna egyik pontja volt, mint a fent említett várak. A térséget ugyanakkor a keresztények sem tudták visszaszerezni: hiába sikerült a tizenöt éves háború folyamán felszámolni Buda nyugati török előterét, a kisebb-nagyobb erődök a háború végére rendre visszakerültek az oszmánok kezébe. Röviden: a törökök itt nem tudtak a hegyek közül kitörni az alföldre.

A Duna-Tisza köze az Al-Dunától az északi közép-hegységig egységes, földrajzilag tagolatlan, viszonylag könnyen átjárható területet alkotott, amelyet a délről jövő támadók sehogyan sem tudtak biztosítani. Egyetlen megoldás létezett: a teljes régió, s az azt északról övező hegyvidék megszerzése. A hódoltság első időszakában az északnyugati részeket, az Ipoly völgyét sikerült is kézre keríteniük (1552, 1554), ez azonban nem mentesítette az alföldi területeket a magyar támadásoktól. Eger bevétele (1596) elméletileg megoldható volna a problémát, akkorra azonban éppen az Ipoly völgye veszett el, és Ónod felől is számítani lehetett portyákra. Mindemellett Eger elfoglalása sokat javított a térség helyzetén. Igazán stabillá azonban 1663 után váltak a körülmények, amikor Fázil Ahmed pasa nagyvezír ismét megszerezte az Ipoly völgyét és a börzsönyi várakat. A továbbra is keresztény kézen lévő Szend-

rő és Ónod az Alföld középső vagy déli részén immár nem okozott igazán komoly nehézségeket.

A hódoltság keleti részén egészen mások voltak a földrajzi adottságok. A területet nyugatról a Tisza, keletről az Erdélyi Érchegység határolta, és számos kelet-nyugati irányú folyó szelte át. Ráadásul az Erdélyi Fejedelemség többnyire vazallusállami pozícióban volt, így onnan kevésbé kellett támadásra számítani. A Magyar Királysághoz tartozó Partium meghódításának első lépését Becse, Becskerek, majd Temesvár bevétele jelentette 1551 – 1552-ben. A régió természetes határát északon a Maros képezte, amelyet számos vár biztosított (Csanád, Arad, Lippa). A magyar védelem ekkor már Gyulára támaszkodott, és a Fehér-Körös vonalát igyekezett tartani, amely azonban 1566-ban elesett. Innentől a hódítók számára Várad, illetve a felső-tiszavidéki várak (Nagykálló, Szatmár, Tokaj) jelentettek kihívást. Ez utóbbiak bevétele ugyan sohasem sikerült, de Várad elfoglalása (1660) többé-kevésbé biztosította az alföldi térség birtoklását. Távlataiban nézve egyértelmű, hogy az Alföld feletti uralmat a környező várak megszerzése szilárdíthatta meg, és valójában ezt az oszmánoknak kis híján sikerült is elérniük, igaz, csak a hódoltsági időszak utolsó évtizedeire.

A felső-magyarországi hódítás az Ipoly völgyére támaszkodott, legészakibb centruma Fülek volt. Innen nyílt lehetőség például a bányavárosok zaklatására. 1593-ban azonban e térség elveszett, és az oszmánoknak csak 1663-ban sikerült újra megszerezniük. Ekkor azonban lényegesen nagyobbat haraptak: bevették Érsekújvárt is, ami a határrégiót lényegében a Vágig tolta előre nyugatra, ami még akkor is nagyon

fontos, ha a törökök túlságosan északra a felálló magyar védelmi övezet miatt nem is terjeszkedhettek. Ez a hódítás vezetett el egyébként a felső-magyarországi vármegyék megingásához, elszakadásához és végül a Thököly-féle „kuruc királyság” létrejöttéhez.

Az összeomlás kísértetiesen hasonlított a hódításra – megint csak a földrajzi szempontok okán. Először – éppen úgy, mint a 16. század derekán – a Duna völgye, a fő hadi út esett el (1683–1688), azután következtek a szárnyak, ahol a blokádharok előbb-utóbb lehetetlenné tették az oszmánok fennmaradását. Egyedül a török területekre támaszkodó és meglehetősen jó földrajzi határokkal bíró Temesköz, illetve Temesvár tartott ki még további három évtizedig. A magyarországi török hódoltság megroppanása magával rántotta a vazallusállamokat is: Thököly felső-magyarországi fejedelemsége kártyavárként omlott össze, s Buda eleste után Erdély sem tanúsított ellenállást, az oszmánoknak pedig már nem volt módjuk arra, hogy újra igába kényszerítsék.

A hódítások menete, természete jól kitapintható. A helyi, magyar (keresztény) csapatok megfelelő, méltó ellenfelei voltak az oszmánok által a térségben állomásoztatott erőknek: a küzdelem kiegyensúlyozottan folyt, egyik fél sem tudott érdemben a másik fölé kerekedni. Amennyiben távolabbi területek hadereje is részt vett a küzdelemben, akkor az idő volt a döntő tényező: amíg az egyik fél túlsúlyban volt a másikkal szemben, addig volt esélye érdemi eredmények elérésére, ám amikor az erőviszonyok kiegyenlítődték, akkor megint csak nem volt továbblépés. Ha azonban maga a szultán – vagy legalábbis a birodalmi had –

indult meg Isztambulból, a keresztény félnek sokáig nem volt esélye feltartóztatni azt, ilyenkor a hódoltság határai rendre tovább terjeszkedtek. A valódi változás csak a 17. század utolsó évtizedeiben, lényegében a visszafoglaló háborúk idején következett be: az európai hadügyi fejlődés és az összefogás eredményeképpen a keresztény fél már méltó válaszokat tudott adni a török kihívásra, és hamarosan képes volt arra is, hogy kisöpörje a hódítókat a Magyar Királyság területének nagy részéről.

Török berendezkedés Magyarországon

A fent jelzett területeket az Oszmán Birodalom bekebelezte: a korábbi világi és egyházi igazgatási rendszert felszámolta, helyette saját adminisztrációját vezette be, a földek szultáni kézbe kerültek, aki azt különféle javadalmazottaknak osztotta ki. Megszervezték az adóztatást, az igazságszolgáltatást, a főbb települések pedig keleties külsőt öltöttek: dzsámik és fürdők, kolostorok, karavánszerájok és bazárok épültek. A Magyar Királyság középső harmada tehát a birodalom szerves része lett, ahogyan a kortársak is hívták: Törökország. (Ezen keveset változtatott, hogy az oszmánok teljes egészében nem tudták birtokba venni a területet, hiszen a magyaroknak mindig maradtak érdekeltségei, adóztató és jogszolgáltató pozíciói. Ezt a jelenséget nevezzük kettős uralomnak, azaz *condominium*nak.)

Az oszmánok a meghódított területeket tartományokra (vilájet, ejálet) osztották, ezeket a pasa címet

is viselő beglerbégek irányították. A 16. század derekán a birodalom európai felében nem sok ilyen létezett, Buda (1541) a harmadik, Temesvár (1552) pedig a negyedik tartomány lett. A későbbiekben azonban már nem a korábbiakhoz hasonló, hatalmas területű igazgatási egységeket alakítottak ki, inkább kisebb, dinamikusabban működő tartományokat szerveztek. A 16. század végén a rövid életű győri (1594–1598) és a szigetvári (1595–1597) után két újabb tartósan fennálló vilájet jött létre a legjelentősebb bevett várak körül: az egri (1596) és a kanizsai (1600). Újabb két kis területű tartomány majd csak a Köprülü-idők háborúi nyomán alakult ki: 1660-ban a váradi, 1663-ban pedig az érsekújvári.

A tartományokat kisebb igazgatási egységekre, szandzsákokra osztották fel, amelyeket szandzsákbégek irányítottak. Kezdetben Buda alá másfél tucat szandzsák tartozott, később azonban ez a szám tíz alá csökkent, Temesvárnak eleve csak hét, Kanizsának és Egernek négy–négy, Újvárnak és Váradnak pedig csak egy–egy szandzsákja volt. E drasztikus különbségek mögött az igazgatásban végbement szemléletváltás állt: a 17. századi oszmán állam sokkal inkább számított a pasákra és magánseregeikre, mint a szandzsákbégekre és a tartományi csapatokra.

Az oszmánok azonban nem csupán erre a területre terjesztették ki a befolyásukat, hanem a királyság keleti régióit is ellenőrzésük alá vonták, de ott más módszereket alkalmaztak: Szapolyai János, majd János Zsigmond az oszmánok vazallusa lett, a létrejövő Erdélyi Fejedelemség pedig vazallus államként élte mindennapjait. Ez annyit jelentett, hogy az oszmánok

ugyan nem létesítettek helyőrségeket, s a belügyekbe sem avatkoztak be, de adót követeltek, felügyeletet gyakoroltak a külkapcsolatok fölött és elvárták az oszmán hadjáratokban való részvételt (kevésbé büszkélkedünk vele, de János Zsigmond csapatai részt vettek Gyula ostromában 1566-ban, Apafi Mihálynak 1663-ban hadaival meg kellett jelennie Érsekújvárnál, Thököly kurucjai pedig 1683-ban aktív részesei voltak a bécsi hadjáratnak). Mindez Erdélyt sajátos pályára állította: belül lehetett a Magyar Királyság egyik utódállama, ahol számos tekintetben folytatódhatott a középkori fejlődés, a fejedelmi udvar révén fennmaradhatott az udvari kultúra, kívülről azonban egyértelműen az Oszmán Birodalom részévé vált. Hiába igyekeztek a fejedelmek a lehető legszélesebbre tágítani a mozgásterüket, ennek nagyon is kézzel fogható határa volt. (Ez a határ persze jóval tágasabb volt, mint amekkora például a román vajdáknak megadatott, akiket az oszmán vezetés kénye kedve szerint váltogathatott, de jóval szűkebb, mint a szintén vazallusállamként élő, de dzsingiszida örökséggel bíró és muszlim Krími Kánság esetében.)

Jól megfigyelhető mindez a Habsburgok államrendszerébe betagolódott Magyar Királyság és a fejedelemség összeesésének során. A királyságból érkező támadás esetén Erdély tevélegesen oszmán segítségre számíthatott, amikor viszont onnan indult támadás a királyság ellen, akkor azt mindig komoly diplomáciai akciók előzték meg a portai engedély megszerzése végett. Erre nem elsősorban az oszmánok hatalmának demonstrálása miatt volt szükség, sokkal inkább azért, mert egy erdélyi–királysági konfliktus könnyen

oszmán–Habsburg összecsapássá szélesedhetett, és ennyiben cseppet sem volt közömbös a török vezetők számára. Nem véletlen, hogy a komolyabb méretű 17. századi erdélyi támadásokat rendre oszmán–Habsburg békék zárták le. Oszmán szempontból Erdély háborúi bújtatott hódítást jelentettek: valódi területszerzésre ugyan nem lehetett felhasználni őket, de a Habsburg fél gyengítésére és visszaszorítására alkalmasak voltak.

A hódoltatott területek igazgatása

Az Oszmán Birodalom a meghódított területek irányítását elsősorban a pasákra és a bégekre bízta. Legfontosabb feladatuk a térség konszolidálása, az adózás megszervezése és fenntartása, ennek révén pedig a katonai potenciál biztosítása volt. Mindebben segítségükre voltak a bírók (kádi), akik csak részben foglalkoztak jogi ügyekkel: valójában egyfajta polgári igazgatási hálózatot képeztek, ők intézték például a lakosság robotoltatását vagy a begyűjtések megszervezését.

Az oszmán igazgatás ezen túlmenően nem sokat törődött a lakosság mindennapi életének megszervezésével: mindezt meghagyta többé-kevésbé a magánszférának, amely a helyi muszlim társadalmon belül leginkább a vallási alapítványokon (vakuf) keresztül fejtette ki a tevékenységét. Ezek építették az imahelyek többségét, az iskolákat, a fürdőket, a karavánszerájokat, egyszóval mindazt, ami a mindennapi élet kereteit biztosította. (Ez persze nem jelenti azt, hogy az állam ne szólt volna bele ezen tevékenység-

gekbe, vagy ne felügyelte volna ezeket.) A keresztény lakossággal még ennél is kevesebbet törődtek: a mindennapi muszlim törvények nem vonatkoztak rájuk, egymás közötti ügyeiket úgy intézték, ahogy akarták (ezért avatkozhatott bele ügyeikbe a Magyar Királyság), a vallásgyakorlat szabad volt a templomépítés kivételével. A török földesurak még adóztatni sem jártak ki: az adót a falvak bíráinak kellett a kívánt helyre szállítania a megfelelő időben. Mindez a keresztény közösségekben megerősítette az önszerveződést, amely azonban a községi kereteken nemigen léphetett túl. Mindez röviden annyit jelent, hogy a hódoltságban az oszmán állami jelenlét elsősorban a katonai ügyekre és az adóztatásra koncentrált.

A hódoltsági területet többségében továbbra is keresztények lakták, a meglehetősen bizonytalan számítások alapján talán egymillióan lehetnek. Maguk a hódítók jóval kevesebben voltak, bár a 17. századra a katonák mellett jelentősen megnőtt a polgári lakosság lélekszáma is. A várvédő zsoldosok 15–18 ezren lehetnek, a javadalombirtokosok és embereik száma is meghaladhatta a hétezer főt. Szinte semmit nem tudunk a méltóságviselők személyes kíséretéről, amely azonban szintén nem lehetett csekély, és egészen biztosan számolnunk kell hivatalosan nem foglalkoztatott katonákkal is. Így legalább harmincezer főnyi katonaság mindenképpen jelen lehetett a hajdani magyar területeken. Ez a létszám nagy hadjáratok idején természetesen felduzzadt. A polgári lakosság méreteire csak következtetni tudunk, s a muszlimok lélekszámát – meglehetősen bizonytalanul – kb. százezer főre becsülhetjük, így a meghódítottak egy tizedét tették ki.

Az állandó háborús helyzet és a létszámbeli gyengeség eredményeképpen a hódítók szinte kizárólag erődített, de legalábbis erődítménnyel bíró településeken laktak. A legnagyobb városoktól kezdve a legkisebb palánkig bezárólag 170-nél összesen sem volt több ilyen a hódoltságban a 150 év alatt, polgári lakossággal is bíró, városnak nevezhető település legfeljebb 40–45 lehetett. (A hódítóknak klasszikus értelemben vett falvaik nem voltak.) Mindez annyit jelent, hogy az oszmánok a hódoltságban pont-, és nem foltszerűen helyezkedtek el, nem volt összefüggő településtömbjük, hiányos társadalmat alkottak, s életüknek a várak adtak keretet. Emiatt a tankönyvi térképeink némileg csalókák, amikor egységes területként ábrázolják a hódoltságot.

De vajon hogyan élt együtt a helyben maradt keresztény lakosság a jövevényekkel? Úgy tűnik, hogy az érintkezési felületeket a lehető legszűkebbre szorították: elsősorban a szolgáltatások jelentettek kapcsolatot, amelyet a mindennapi élet fenntartásához nélkülözhetetlen kereskedelem egészített ki némiképpen. Nem véletlen, hogy oszmán kori török jövevénytiszavaink többsége az igazgatáshoz (bég, pasa, mufti, harácsol, defter) és a tárgykultúrához (tepsi, zseb, csizma, papucs, korbács, dohány, kávé) kapcsolódik. Szellemi értelemben meglehetősen kevés kapcsolat szövődött, hódítók és meghódítottak egymás irodalmát vagy zenéjét mérsékelten ismerték. A magyar nemzeti hangszerré lett töröksípon – más néven tárogatón – például nem török muzsikát játszottak a magyarok, és Balassi törökből fordított énekei is elszigetelt jelenségnek tekinthetőek. Ugyan rengeteg ma-

gyar került be az Oszmán Birodalom vérkeringésébe, s vált akár renegátként vezető tisztviselővé, az áttérés kényszer szülte megoldásnak tűnik, a magyar lakosság sohasem kezdett olyan önkéntes és tömeges iszlami-zációba, mint például Bosznia vagy Albánia lakossága.

Oszmán kultúra a hódoltságban

Mint említettük, a muszlimok a magyar hódoltságban alig másfél száz településen éltek, és valójában alig néhány tucat nagyobb, városias településsel bírtak. Ezek a helyek valójában elvesztek a keresztény – alapvetően magyar – települések sokaságában, de mégis ezekre alapul a „török világ Magyarországon” romantikus elképzelése: szögezzük le, valójában nagyon kevés település öltött törökös, keleties külsőt a 16–17. században. A Kelet leglátványosabban az építészetben, illetve az épített környezethez való viszonyulásban jelent meg. Számos keresztény utazó panaszkodott arról, hogy a hajdani pompás középkori épületek elenyésztek, a törökök jól-rosszul toldozgatják, valójában csak „lelakják” őket. Ez teljes mértékben így is volt: a keleti szemlélet a lakóházra sokkal kevesebb figyelmet fordított, mint a nyugat-európai gondolkodásmód: „az én házam az én váram” elve tehát itt nem működött. Ez az ő szempontjukból nem barbárság, egyszerűen számukra az élet ezen területe kevésbé érdekes. Másfelől a muszlim építészeti hagyományok jelentősen eltértek a Magyarországon megszokottól, s ez keresztény szemmel értelmezhetetlen volt. A közösségi épületek tekintetében azonban a hódítóknak is megvoltak a ma-

guk jól megfogalmazott igényei, amelyeket igyekeztek ténylegesen megvalósítani. Igaz például, hogy számos keresztény templomot dzsámivá – muszlim imahellyé – alakítottak, de ezeket többnyire nem kedvelték, gyakorlatias, de nem szép megoldásnak tekintették őket. A hajdani templomok méretei, arányai – és nem utolsósorban a tájolásuk – nem feleltek meg az oszmán ízlésnek. Ők határozott építészeti program szerint megalkotott, kupolás, minarettel és előcsarnokkal ellátott imahelyeket szerettek volna látni. Épültek is ilyenek, de ötvennél aligha készült több. Igaz, az egyik, Gázi Kászim pasa pécsi dzsámija birodalmi mércével nézve sem volt kicsi alkotás: a végvidéki török urak kitettek magukért. Jellegzetes épületek voltak még a fürdők, amelyek a tisztálkodáson és a fürdőzésen – mai fogalmaink szerint gyakran inkább szaunázáson – túl a társadalmi élet színterei is voltak, különösképpen a nők számára. A fürdőépítés műszaki szempontból sem egyszerű feladat, de a hódoltság áldatlan viszonyai mellett is épült kb. 80 darab a hajdani magyar területeken. Az oszmánok számára fontos egyéb épületek (karavánszerájok, bazárok, iskolák, kolostorok) többnyire nem bírtak különösebb építészeti jellegzetességgel.

Az oszmánok a szellemi kultúrájukat is magukkal hozták a végvidékre. Ez azonban nem valamilyen népcsoporthoz, hanem a hatalmi/szellemi elithez kötődött, kicsit úgy, mint a latin a középkori Európában. Az oszmán kultúra kiterjedt a nyelvhasználatról kezdve a sportokra és a szórakozásra, a viselkedésre, az öltözködésre vagy akár az étkezésre is. Összekötő elem volt ez a birodalom sok nemzetiségből verbuválódott vezető elitje számára, s egyúttal különállásukat

is hangsúlyozta a termelő rétegektől, a rájától. A hódoltságban például kifejezetten komoly irodalmi élet virágzott fel, a várakban és a kolostorokban működő énekmondóktól kezdve a legmagasabb irodalmi ízlést képviselő költőkig bezárólag. Ezzel párhuzamosan létezett a zenei élet is, s nem csupán a magyarok által is megtapasztalt hadizene, hanem a legfinomabb udvari muzsika is felcsendült – például perzsa költők megzenésített versei –, és a kolostorok szakrális zenei élete sem volt elhanyagolható. Egészen másféle kulturális terméket képviseltek a sportok, harci játékok. A helyi előkelők is szívesen játszottak például *dzsiritet*, amely egy lándzsadobálásra épülő lovas csapatjáték volt. De az íjászat különféle ágai is nagy népszerűségnek örvendtek, több városban voltak íjászpályák, akár a póznák tetejére állított céltárgyak meglövésére, akár a nagyon nagyra becsült távlövészet gyakorlására. (Budánál például az egyik „pálya” a Duna felett húzódott, Budáról kellett átlőni a pesti oldalra.) Röviden: ami általában előfordult az Oszmán Birodalomban, az a végvidékre is eljutott, legfeljebb kisebb számban. Ez a kultúra azonban még a hódítóknak is csak egy csekély részét érintette, a többségnek – ahogy a birodalom más területein is – nem sok köze volt hozzá. Mint feljebb láttuk, az Oszmán Birodalom soknemzetiségű állam volt, amely egyre kevésbé támaszkodott az alapító török etnikumra. Magyarországra belőlük valószínűleg alig néhányan jutottak el, a hódítások emberanyagának zömét balkáni szlávok adták, és a vezető családok is e területről, elsősorban a bosnyákok és az albánok közül kerültek ki. Bár a hódoltsági háborúknak egyértelműen volt vallási színezete

mindkét fél szempontjából, érdemes megjegyeznünk, hogy az oszmán csapatok egy – időnként nem is elhanyagolható része – nem muszlim, hanem ortodox keresztény vallású volt. A török összekötőnyelvnek számított a birodalomban, a ranglétrán felfelé törekvőknek mindenképpen meg kellett tanulniuk, ugyanakkor a magyar végvidéken egészen bizonyosan a különféle délszláv dialektusok voltak a legelterjedtebbek a hódítók körében. A „török” katonaság jelentős része valószínűleg egy iszlámmal részben átítatott délszláv népi kultúrát tudhatott a magáénak: nem véletlenül vélte úgy Fekete Lajos, a 20. század egyik legjelentősebb magyar turkológusa, hogy török világ helyett inkább rác világról kellene beszélnünk.

A hódoltság mérlege

A magyarságot kárpát-medencei történelme során – a 20. századot leszámítva – sohasem érte akkora csapás, mint a török hódoltság 150 éve alatt. A szépen gyarapodó középkori királyság fejlődésének íve végzetesen megtört, a magyar történelem új pályára állt. A főváros, Buda ugyan megőrizte nagyságát és lényegében politikai súlyát is, de nem korábbi hálózatán, hanem a muszlim világon belül. Nem főváros volt immár, hanem csak egy regionális központ. Szerepének átalakulása egy sor másik város felértékelődéséhez vezetett, amelyek azután a régió későbbi centrumai lettek (Pozsony, Bécs, Zágráb, Belgrád). Mindez például a Kárpát-medence politikai széttagolódását is nagyban elősegítette. Ugyanígy nagyon hosszú távú

következményekkel bírt az Erdélyi Fejedelemség létrejötte, amely egyfelől fenntartotta a magyar öngazgatás eszméjét és részben a korábbi udvari kultúrát is tovább vitte, s így a magyar identitás egyik őrzőjévé vált, másfelől azonban elkülönülése és a hódoltság után is fennmaradó különállása végzetes következményeket értelt.

A török időkben a Kárpát-medence etnikai képe is alaposan átrendeződött. A hódítás után ugyan az ország nagy része többé-kevésbé regenerálódott, de a tizenöt éves háború megpróbáltatásait, majd a visszafoglaló háborúk csapásait már nem tudta kiheverni. Az oszmánok magyarországi megjelenése nem függött össze a török törzsek nyugat felé vándorlásával, ebben az értelemben egyfajta török honfoglalási kísérletnek sem tekinthető, törökök nemigen kerültek a hódoltságba. Együtt járt viszont a balkáni szlávok szállásterületének változásával, akik voltaképpen sikeres honfoglalást hajtottak végre a magyar királyság déli területein, ahonnan a terület visszahódítása után sem távoztak. Az Oszmán Birodalom keretein belül kezdődött meg a cigányság nagyarányú betelepülése is a Kárpát-medencébe. A törökkori vándorlásokat a visszafoglaló háborúk utáni tudatos telepítések fejezték meg, amelyek együttes hatására a Kárpát-medence korábbi etnikai képe nagy mértékben megváltozott.

A kultúra területén szintén súlyos csapást jelentett a hódoltság. Egyfelől a középkori királyság által felhalmozott kulturális javak hatalmas része odaveszett: elpusztult a háborúk során vagy zsákmányként vitték ki az országból. Másfelől a háborús időszakban a megtermelt értékeket elsősorban hadi célokra fordí-

tották: templomok és kastélyok helyett várakat építettek, festők vagy tudósok helyett katonákat fizettek. A másfél évszázados háborús helyzet következtében tehát a kulturális javak nem jöhettek létre. Harmadrészt az udvar Bécsbe költözésével elveszett az a centrum, amely mecénási tevékenységével irányt mutatott volna, szervezte volna az ország kultúráját, s ezt a szerepet a főúri udvarok csak részlegesen, jóval alacsonyabb szinten tudták átvenni.

Ugyanakkor az oszmánok fennhatósága alatt felvirágozhatott a reformáció, a hódítókat ugyanis kevésbé érdekelték a felekezetek közötti különbségek, kizárólag arra figyeltek, hogy alattvalóik rendben fizessék az adót és békében maradjanak. Így a protestáns prédikátorok viszonylag szabadabban dolgozhattak török területeken, s ez kétségtelenül az anyanyelvi kultúra fejlődését támogatta.

Mint említettük, az oszmánok valódi magas kultúrát hoztak magukkal a végvidékre, ez azonban a keresztény lakosságra kevésbé hatott, s a hódoltsági időszak elmúlásával szinte nyomtalanul eltűnt. A hajdani török időkre mindössze néhány épület – dzsámik és fürdők – emlékeztetnek, nyelvünkbe néhány tucat – máig használatos – szó került át, s talán népművészetünk örökölt néhány motívumot. A kávézás és a dohányzás szokása is török hatásra terjedt el a magyarok körében, nem nyugatról érkezett a térségbe.

Összességében a hódoltság időszaka kiheverhetetlen csapást jelentett, s az, hogy az ország a 18. században gyors ütemben képes volt regenerálódni, a késő középkori magyar állam egykori erejét mutatja. Hosszú időtartalma ellenére a hódoltság kora szel-

lemi értelemben semmilyen hatást nem gyakorolt a magyarságra, a hódítók ideológiája, vallása, kultúrája lényegében nyomtalanul eltűnt.

Ajánlott irodalom

Ágoston Gábor: Európa és az Oszmán hódítás. Budapest, 2014.

Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt: demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Budapest, 2005.

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.

Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Budapest, 2006.

Hegyi Klára: A füleki szandzsák. Budapest, 2019.

Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.

Papp Adrienn: Török fürdők régészeti emlékei Magyarországon. Budapest, 2018.

Sudár Balázs: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. Budapest, 2005.

Sudár Balázs: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Budapest, 2014.

Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében. Budapest, 2014.